

Izazovi vjerskog života u dijasporalnim muslimanskim zajednicama zapadnobalkanskog porijekla

Senad Hevešević

Sažetak

Integriranje vjerskog u svakodnevni život cilj je svakog vjernika i vjernice gdje god se oni nalazili, pa tako i u dijasporalnom kontekstu. U prepoznavanju i anticipiranju izazova dijasporalne muslimanske zajednice zapadnobalkanskog porijekla svakako mogu pomoći iskustva onih koji duži period u određenoj mjeri žive ono što smatraju vjerskim dijasporalnim životom. Svrha izlaganja izazova i analize njihovog odražavanja na vjersku praksu i živote pripadnika vjerske zajednice jeste anticipacija razvoja tih izazova i traganje za načinima boljeg organiziranja i pomaganja pripadnicima vjerske zajednice u ispunjavanju njihovih vjerskih potreba.

Ključne riječi: dijaspora, vjerska zajednica, izazovi, organizacija

1. Uvod

Muslimani i muslimanke Bosne i Hercegovine¹ i drugih zemalja zapadnog Balkana posljednjih sedamdeset godina intenzivnije odlaze u države Zapadne Evrope i Sjeverne Amerike. Nakon Drugog svjetskog rata, većina odlazaka bila je motivirana ekonomskim razlozima s ciljem da se obitelji, koja je ostala u mjestu porijekla, osigura bolji život uz jasnu namjeru povratka u mjesto porijekla u kasnijoj fazi života. Krajem XX stoljeća, tokom agresije na BiH, veliki broj izbjeglica odlazi iz BiH i formira nove zajednice širom zapadne hemisfere, a samo se manji broj njih vratio u BiH nakon završetka agresije na BiH. Nakon agresije na BiH, a posebno u drugom desetljeću XXI stoljeća s liberalizacijom viznog režima nanovo se intenzivirao odlazak iz BiH, s tim da sve češće odlaze cijele obitelji, koje često nemaju izraženu namjeru povratka u mjesta porijekla.²

Integriranje vjerskog u svakodnevni život cilj je svakog vjernika³ gdje god se nalazio. Okolnosti u kojima se vjernik nađe bivaju različite i te okolnosti postavljaju pred vjernika različite vrste izazova. U prepoznavanju i anticipiranju izazova dijasporalne muslimanske zajednice svakako mogu pomoći iskustva onih koji duži period u određenoj mjeri žive ono što smatramo vjerskim dijasporalnim životom.

Svrha izlaganja izazova i analize njihovog odražavanja na vjersku praksu i života pripadnika vjerske zajednice jeste anticipacija razvoja tih izazova i traganje za načinima boljeg organiziranja i pomaganja njezinim pripadnicima u ispunjavanju vjerskih potreba. U literaturi koja se bavi nemuslimanskim vjerskim zajednicama u dijaspori, nacionalnim identitetima u njima,⁴ u užem smislu, ili transnacionalnim socijalnim prostorima,⁵ u širem smislu, analiziraju se, između ostalog, načini odvijanja vjerskog ili nacionalnog života i načini međugeneracijske transmisije⁶ tog života.

Cilj je dati općeniti pregled dijasporalnih (kontekstualnih) izazova koji su zajednički svim muslimanskim zajednicama Zapadne Evrope i Sjeverne Amerike, a zatim detaljnije analizirati izazove koji su specifični za muslimanske zajednice

1 U daljem tekstu koristit će se kratica BiH.

2 Muris Čičić, *Studija o emigracijama: Bosna i Hercegovina* (Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2019); Anto Domazet et al., *Održivost emigracija iz Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung BiH, 2020).

3 U ovom tekstu, pri upotrebi riječi 'vjernik/vjernici', 'musliman/muslimani' korišten je muški rod, ali time se označavaju oba spola kako bi se izbjeglo navođenje udvojenih oblika.

4 Kardum Bušljeta, Mateja Župančić Rona i Mara Plaza Leutar, "Hrvatski nacionalni identitet u kontekstu odgojno-obrazovnog djelovanja u inozemstvu", *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanja u odgoju i obrazovanju*, 162:1-2 (2021), 75-99.

5 Simona Kuti i Saša Božić, *Transnacionalni socijalni prostori: migrantske veze preko granica Hrvatske* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2016).

6 Vidi više o međugeneracijskoj transmisiji: Lance Lochner, "Intergenerational transmission", *The New Palgrave Dictionary of Economics*, 2 (2008).

porijeklom iz BiH. Pomoćni alat u toj detaljnijoj analizi jeste iskustvo muslimana u Hrvatskoj.⁷ To može pomoći u anticipaciji razvoja izazova zbog višegeneracijskog prisustva rada i djelovanja zajednice u Hrvatskoj, uz razumijevanje svih specifičnosti vjerskog života muslimana u Hrvatskoj u odnosu na isti u tzv. zapadnim državama te se mogu identificirati korisne smjernice za dijasporalne zajednice.

U tretiranju teme izazova vjerskog života u dijasporalnim zajednicama mogući su različiti pristupi, pa samim time postoje i različite vrste literature koja se bavi ovim pitanjem.

Jedan od najzastupljenijih je pristup u kojem se analizira pravni položaj vjerskih muslimanskih zajednica u zakonskim uređenjima država Zapadne Evrope, Sjedinjenih Američkih Država i Kanade te se, kroz tu prizmu, predstavljaju i izazovi s kojima se susreću dijasporalne zajednice u uspostavljanju vjerskog života.⁸

Drugi pristup analizira pitanje pronalaska odgovora na svakodnevna životna pitanja i traganja za načinom usklađivanja ponašanja s vjerskim propisima u novom kontekstu. Kroz taj pristup analiziraju se vjerski autoriteti, njihovi stavovi i mišljenja te njihov praktični utjecaj na vjernike na terenu (pitanje fetvi, savjetovanja i sl.)⁹

Kao treći pristup možemo navesti kombinaciju dvaju navedenih,¹⁰ kojim se analiziraju pravna uređenja i pitanja kao i stavovi i utjecaj vjerskih autoriteta.

Zajednički svim ovim pristupima jeste fokus na pravnu i organizacijsku strukturu, koja, u većini slučajeva, previđa intenzitet svakodnevnih izazova s kojima se, na ličnoj razini, susreću vjernici. To često izmiče analizi političko-pravnog položaja, pa čak i analiza šerijatsko-pravnih mišljenja. To su svakodnevne odluke koje donose vjernici i vjerski radnici u zajednicama, a ti izazovi nisu predmet analiza u dovoljnoj mjeri. Upravo je zato u izradi ovog rada svaki korak oslikan primjerima iz svakodnevne prakse pojedinaca ili grupa. Takav pristup može na trenutak ostaviti dojam pretjerane koncentracije na mikrorazinu, ali je svaki navedeni primjer odabran na osnovu brojnih razgovora i prepoznat kao simptomatičan primjer koji dobro oslikava realnost i naznačava potencijalni razvoj događaja u dijasporalnim zajednicama.

7 Islamska zajednica u Hrvatskoj sastavni je dio Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. Republika Hrvatska spada u kategoriju „domovinskih zemalja“ u Ustavu Islamske zajednice u BiH. Vidi više na: https://www.islamskazajednica.ba/images/stories/Ustavi/Ustav_IZ-e_precisceni_tekst_2014.pdf, pristupljeno: 26. 5. 2022.

8 Vidi: Jonathan Laurence, *The emancipation of Europe's Muslims: the state's role in minority integration* (New Jersey: Princeton University Press, 2012).

9 Vidi: Jusuf El-Karadavi, *Fikh muslimanskih manjina: Kako biti musliman na Zapadu?* (Sarajevo: Libris, 2004); Jasser Auda, „Rethinking Islamic law for Europe: The concept of the Land of Islam“, u *Imams in Western Europe: Developments, Transformations, and Institutional Challenges*, M. Hashas, J. J. de Ruiter, N. Vinding (ur.) (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018); Tarik Ramadan, *Biti evropski musliman* (Sarajevo: Udruženje ilmije Islamske zajednice u BiH, 2002).

10 Vidi: H. A. Hellyer, *Muslims of Europe: The „other“ Europeans* (Edinburgh, Edinburgh University Press, 2009).

U ovom istraživanju koristili smo sljedeće metode:

1. bibliotečko istraživanje¹¹ i tekstualnu analizu¹² (istraživanje i pregled relevantne literature, s ciljem snažnijeg teoretskog utemeljenja rada)
2. u ograničenom smislu, korištena je i metoda etnografskog istraživanja,¹³ u sklopu kojega je vođen nestrukturirani intervju sa više vjerskih radnika. Njima treba dodati i veliki broj ranijih razgovora i iskustava (prije izrade ovog rada), a svi ti primjeri potkrepljuju navedene izazove.

Nestrukturirani intervju (nasuprot strukturiranom intervjuu) odabran je zbog želje za otvorenijim i slobodnijim razgovorom kroz koji će se lakše doći do dojmova, stavova i mišljenja pripadnika neke vjerske zajednice o vrlo složenoj temi kao što je višegeneracijski razvoj događaja unutar iste. Unaprijed pripremljenim pitanjima, čak i ako su široko postavljena, iznimno je teško predvidjeti ono što se o tridesetogodišnjem iskustvu nekog vjerskog radnika može saznati u slobodnijem razgovoru, upravo zbog specifičnosti izazova koji se pojavljuju tijekom djelovanja. Naravno, ovakav pristup uzrokuje djelimičnu metodološku limitaciju u definiranju i opisu empirijskog dijela.

Također, u uvodu je važno napomenuti da je u ovome radu stavljen naglasak na izazove u djelimično negativnom smislu te riječi, tj. naglasili smo aspekte rada i djelovanja koji predstavljaju ili će predstavljati teškoće u radu i djelovanju vjerske zajednice. U tekst rada uključeni su ili direktni citati zabilježeni tokom tih razgovora, a koji opisuju izazove, ili skupni opis proizašao iz više razgovora o istoj temi.

2. Kratki pregled općih izazova vjerskog života muslimanskih dijasporalnih zajednica

Dijasporalna zajednica vezuje se za pojam *dijaspore*, koji se u rječniku Marriam–Webster definira na sljedeća dva načina, od kojih je drugi način relevantniji za ovaj rad:

11 Bibliotečko istraživanje je metoda koja „omogućava brzo i efikasno pronalaženje relevantnih informacija u bibliotekskim zbirkama i resursima. Može uključivati različite tehnike kao što su bibliografsko istraživanje, kompjutersko istraživanje, istraživanje prema predmetu, sistematsko pretraživanje, pretraživanje prema ključnim riječima, pretraživanje prema citatima i sl.“ (vidi više: Fikret Karčić, *Metodi istraživanja u islamskim naukama* (Sarajevo: El-Kalem i Centar za napredne studije, 2013, str. 85-86).

12 Tekstualna analiza „bavi se trima glavnim pitanjima. To su: autentičnost / izvornost teksta, valjanost njegova tumačenja, tačnost činjenica o kojima tekst govori.“ (vidi više: Karčić, *Metodi istraživanja u islamskim naukama*, str. 19-50)

13 Etnografska metoda je „izučavanje ljudi u mjestu gdje žive ili u njihovoj situaciji (‘teren’)“ (vidi više: Karčić, *Metodi istraživanja u islamskim naukama*, str. 75-85).

1) 'Dijaspóra' s velikim početnim slovom vezuje se uz judaizam i ima značenja:

- a) Jevreji koji žive izvan Palestine ili savremenog Izraela
- b) smještanje razasutih kolonija Jevreja izvan stare Palestine nakon babilonskog egzila
- c) područje izvan stare Palestine na kojem su se naseljavali Jevreji

2) ljudi smješteni daleko od država porijekla njihovih predaka

- a) područje gdje ti ljudi žive
- b) pokret, migracija ili razasutost ljudi izvan uspostavljene države ili države porijekla¹⁴

Dijasporalna zajednica, kao zajednica ljudi smještenih izvan država porijekla (njih samih ili njihovih predaka) ima svoje izazove, a u ovom radu usredotočit ćemo se na analizu izazova muslimanskog vjerskog života u dijasporalnim i većinskim nemuslimanskim sredinama Zapadne Evrope ili Sjeverne Amerike, i to izazova prisutnih u zajednicama muslimana porijeklom iz BiH. U muslimanskom vjerskom životu u većinskim nemuslimanskim sredinama postoje izazovi koji su zajednički svim muslimanskim zajednicama, bez obzira na njihovu nacionalnost. Te smo izazove pokušali sistematski prikazati (tabela 1).

DIJASPORALNI (KONTEKSTUALNI) IZAZOVI		
ORGANIZACIJSKI	PRAVNI	INDIVIDUALNO-PRAKTIČNI
organiziranost po nacionalnoj osnovi vjerske ustanove kao mjesto spoja nacionalnog i vjerskog (ne)postojanje i/ili (ne) učinkovitost krovne muslimanske organizacije na razini države	pravni položaj religije islama pravna ograničenja prakticiranja vjere (nošenje hidžaba itd.)	'mač asimilacije' susret i dijalog s drugim i drugačijim

Tabela 1. Shematski prikaz dijasporalnih (kontekstualnih) izazova muslimanskih zajednica Zapadne Evrope ili Sjeverne Amerike

¹⁴ Dostupno na: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/diaspora>, pristupljeno: 26. 5. 2022.

Tabela 1 nosi naslov „Dijasporalni (kontekstualni) izazovi“ zbog toga što temeljnu diferencijaciju ove vrste izazova čini boravak muslimana u dijaspori i organiziranje vjerskog života u takvom kontekstu, gdje muslimanske zajednice najčešće čine tek nekoliko posto ukupnog stanovništva država. U javnom domenu takvih društava koja su sekularnog uređenja nije prisutna manifestacija vjere (općenito ili vjere islama) i to pred te zajednice postavlja organizacijske, pravne i individualno-praktične izazove.

Slijedi prikaz navedenih izazova, kao i nekih od njihovih uzroka te posljedica istih za život vjerskih dijasporalnih zajednica.

Prvi navedeni organizacijski izazov jeste pristup organiziranju po nacionalnoj osnovi. U gotovo svim razgovorima s ispitanicima te kroz literaturu u kojoj se analizira muslimansko prisustvo na savremenom Zapadu, ovoj se temi pridaje veliki značaj zbog njenog presudnog utjecaja na način na koji lokalne države percipiraju muslimane, kao i na samopercepciju muslimana. Iako praktički svi muslimani imaju na umu međusobnu povezanost vjerom, ogromna većina muslimanskih zajednica Zapadne Evrope i Sjeverne Amerike organizirana je na nacionalnoj osnovi, tj. muslimani koji su doseljenici u određenu državu formiraju vjersku zajednicu i u njoj se okupljaju zajedno sa svojim sunarodnjacima. U slučaju malog broja pripadnika određene nacionalnosti u nekom lokalnom kontekstu, traži se opcija koja je najbliža po mezhepskoj, nacionalnoj ili nekoj drugoj osnovi (naprimjer, Bošnjak će prije ići u ‘tursku’ džamiju nego u ‘egipatsku’ džamiju zbog *mezhepske* sličnosti i/ili historijske veze i sl.).

Ovakva organiziranost pomaže u očuvanju nacionalnog identiteta, omogućava i pomaže suradnju sunarodnjaka u novoj okolini, ali ujedno otežava i šire međumuslimansko razmjenjivanje iskustava i povezivanje pojedinaca kojima je vjera zajednička.

Također, u komunikaciji s lokalnim ili državnim vlastima i institucijama postojanje više nacionalnih vjerskih zajednica otežava komunikaciju s onim što lokalne vlasti smatraju predstavnicima muslimanske zajednice. Povremeno, na lokalnim ili nacionalnim razinama u različitim državama organiziraju se zajednički krovni savezi (poput šura, savjeta i sl.) koji predstavljaju muslimane tih prostora, ali se u tim slučajevima uvijek pojavljuje pitanje reprezentativnosti tog savjeta, načina biranja članova savjeta, načina odlučivanja o vodstvu savjeta i sl. Pokušaj rješavanja pitanja zajedničkog krovnog saveza na lokalnoj razini često se prenosi i na državnu te u nekim slučajevima muslimani nemaju izravne predstavnike koji će biti sugovornici političkim vlastima. Nepostojanje jedinstvene islamske zajednice na razini države odražava se i na druga pitanja s kojima se suočavaju islamske zajednice u Evropi, ne samo na dijalog s političkim vlastima.¹⁵

15 Za tipologiju i analizu „islamskih vijeća“ na razini evropskih država pogledaj: Jonathan Laurence, *The emancipation of Europe's Muslims: the state's role in minority integration* (New Jersey: Princeton University Press, 2012), str. 163-198.

Tako Ahmet Alibašić u tekstu o obrazovanju imama u Evropi, a u kontekstu govora o centrima islamske teologije u Njemačkoj, navodi:

O njihovom učinku još je rano cijeniti, ali je izvjesno da neki od njih imaju potencijal da uspiju u dijelu akademskog teološkog obrazovanja. Međutim, oni ne mogu dati odgovor na pitanje teološkog obrazovanja u vlastitoj tradiciji koju muslimanska zajednica u Njemačkoj još ne uspijeva riješiti. Osnovni razlog za to je nepostojanje jedinstvene islamske zajednice u Njemačkoj.¹⁶

Za ovo pitanje svakako je vezano i pitanje pravne regulative bilo religije islama u nekoj od država ili potencijalnih pravnih ograničenja prakticiranja bilo iskazivanja vjere. Pitanje pravnog položaja islama (npr. pitanje pravnog priznanja islama) u određenoj državi, kao i što konkretno za vjersku zajednicu znači taj pravni položaj – jedan je od načina pristupa temi i svakako jedan od izazova kojem se različito pristupa, ovisno o lokalnom kontekstu.

Nošenje hidžaba, obavljanje džuma-namaza tijekom radnog vremena, sklapanje šerijatskog braka, izgradnja minareta i druga pitanja bili su predmetom pravnih mišljenja Evropskog suda za ljudska prava, kao i brojnih sudova na lokalnoj i državnoj razini u Zapadnoj Evropi, a sve navedeno spada u pravnu vrstu izazova za vjersku dijasporalnu zajednicu.¹⁷

Izazov koji je vezan za organiziranost po nacionalnoj osnovi jeste shvaćanje vjerske ustanove ili zajednice kao mjesta koje, pored mjesta vjerskih obreda, služi i kao mjesto očuvanja nacionalnog identiteta. Najčešće se to očituje kroz upotrebu jezika države porijekla prilikom hutbi,¹⁸ svečanosti, molitvenih obreda, vjerske nastave za djecu i mlade te kroz obilježavanje nacionalnih praznika i drugih važnih datuma. Sve navedeno može rezultirati nedostatnom količinom međusobne povezanosti pripadnika različitih nacionalnosti koji dolaze u tu vjersku zajednicu jer se ne osjećaju uključenima u dovoljnoj mjeri te se čak osjećaju kao „gosti u tuđoj džamiji“,¹⁹ po riječima jednog od sugovornika.

Osjećaj ‘gosta u tuđoj džamiji’ postaje još veći izazov u širem društvu unutar kojeg postoji izazov zbog susreta s drugačijim kulturnim obrascima ponašanja, kao i drugom vrstom vrijednosti. Opisujući taj izazov kroz rad imama (iako se s ovim susreću svi pripadnici zajednice) Mevludin Dizdarević kaže:

16 Ahmet Alibašić, “Obrazovanje imama i islamskih teologa u Evropi”, *Novi Mudlim* 78 (2019), str. 20-29. Potrebno je spomenuti da i postojanje političkog sugovornika državi ne garantuje rješavanje svih pitanja (slučaj Austrije i problem uvođenja katedre za islamsku vjersku pedagogiju ili obrazovanje imama, iako postoji krovna organizacija koja zastupa interese muslimana u tim državama).

17 Za pregled pravne regulative, kao i analizu brojnih mišljenja Evropskog suda za ljudska prava, vidi više: Nedim Begović, *Vjerska sloboda i muslimanske manjine u Evropi* (Sarajevo: El-Kalem, 2015).

18 Hutba je središnja propovijed petkom koju drži hatib ili imam džamije tijekom džuma-namaza.

19 Na određenim mjestima kao sinonim za „vjersku zajednicu“ koristi se izraz „džamija“. Korištenjem dvostrukih navodnika označili smo direktne citate sagovornika iz nestrukturiranih intervjua, osim ako u fusnoti nije drugačije navedeno.

Razumijevanje kulturnog konteksta važno je i zbog jednog više teološkog pitanja. Naime, svaki imam u svom misijskom djelovanju mora sebi postaviti pitanje: šta od korpusa islamskog znanja ponuditi vlastitoj zajednici koja se smješta u drugačiji kulturni prostor ali i spoljnim članovima sa kojima se dolazi u dodir? Da bi ponudio odgovor na pitanje 'koji islam prezentirati?' potrebno je razumjeti vrijeme i mjesto u kojem se odvija proces promoviranja islama. Pored univerzalnih značenja islama koje nam podaruje tradicija nužno je respektirati lokalne običaje, klimu, ukuse, odijevanje, umjetnost i kulturnu konkretnog geografskog prostora.²⁰

Da bi se poznao lokalni kontekst, potrebna je visoka razina opće kulture, ali i snažno utemeljenje u samom studiju koji priprema imame za rad. Nedžad Grabus o imamskom obrazovanju navodi da je „primjetan nedostatak u studijskim programima predmeta koji su nužni za razumijevanje pluralnih, građanskih i demokratskih društava“.²¹ Na sličnom tragu je i Nusret Isanović, koji o obrazovanju imama za dijasporalne zajednice i potrebama takvog studija donosi prijedlog u kojem kaže:

Studij bi, u skladu sa osnovnom shemom bolonjskih ciklusa, trebao trajati četiri do šest godina, s tim da bi počev od petog semestra, trebao imati posebne smjerove za obrazovanje imama koji bi radili u dijaspori, za njemačko, englesko i eventualno francusko govorno područje. Fokus studija na ovim smjerovima trebao bi biti na povijesti, kulturi i geopolitici zapadno-evropskih zemalja, njihovim društvenim i pravnim sistemima, filozofiji evropskih integracija i Evropskoj uniji, te na usavršavanju njemačkog, odnosno engleskog ili francuskog jezika.²²

Mogli bi donijeti i određeni zaključak u formi citata da upravo zbog nedostatka ovakvog pristupa u obrazovanju prilikom susreta s drugačijim vrijednostima i drugim kulturnim obrascima muslimani (predvođeni vjerskim radnicima)

(...) često ne mogu razumjeti razliku između osobne religioznosti i 'društvene' zajedničke svijesti o vjerskim pitanjima. Ta 'nesigurnost' muslimanskih intelektualnih

20 Mevludin Dizdarević, "Značaj kulturne inteligencije s akcentom na misijsko djelovanje imama", *Novi Muallim* 78 (2019), str. 51-58.

21 Nedžad Grabus, "Imam u pluralnom društvu", *Novi Muallim* 78 (2019), str. 14.
Pored ovog citata, u kojem ukazuje na slabost u obrazovanju imama, Nedžad Grabus u istom tekstu navodi brojne izazove u imamskom radu te objašnjava široko polje djelovanja imama u dijasporalnom kontekstu. Ahmet Alibašić, govoreći o općim izazovima vezanim za ulogu imama, kaže: „Iako djeluju u vrlo osjetljivim okolnostima i vrše više funkcija, mnogi imami u Evropi nemaju formalno islamsko obrazovanje, ne govore lokalni jezik, slabo poznaju lokalnu kulturu i nisu profesionalno zaposleni.“ (Alibašić, "Obrazovanje imama i islamskih teologa u Evropi", str. 20.)

22 Nusret Isanović, "Potreba za promjenom paradigme u razumijevanju imama i njegovom obrazovanju (obrazovanje imama za evropski kontekst)", *Novi Muallim*, 78 (2019), str. 30-35.

*elita u odgovorima na pitanja iz područja doktrine, praktične primjene vjere, društvenih aspekata religioznosti i odnosa s političkim elitama i izazovima jednakosti, individualnih sloboda i kolektivnog identiteta ostavila je mali manevarski prostor za ozbiljno propitivanje ljudskih djela koja se često referiraju na islamske izvore u svome opravdavanju za konkretne akcije.*²³

‘Kulturni šok’ prilikom iseljavanja ljudi Mevludin Dizdarević opisuje na sljedeći način:

Mnogi naši ljudi su svojom voljom ili nevoljom otputovali u prosperitetni Zapad. Susret s drugim kulturama iznimno je težak proces i izaziva kulturne šokove i potencijalne potrese za pojedinca i zajednicu što ukazuje na važnost kulturne inteligencije. Kroskulturalna kompetencija je sposobnost da se brzo razumije i ispravno djeluje u cilju ostvarenja vlastitih ciljeva u kulturno različitom okruženju kojima ranije nismo bili izloženi.²⁴

Taj ‘kulturni šok’ unutar teškog procesa uzrok je izazova koji bi se mogao nazvati ‘mač asimilacije’, a koji je vrlo često prisutan kod prve generacije iseljenika iz vlastite države, a praćen je pitanjima o tzv. miješanim brakovima, nacionalnom (kako kolektivnom, tako i individualnom) identitetu, vjerskom osjećanju, davanju imena novorođenčadi, prakticiranju vjere itd. Gdje je tačka u kojoj gubimo sebe, kada i kako počinje integracija, a u kojem trenutku postajemo asimilirani itd.? Sve su to pitanja koja ljudi sebi postavljaju u izazovnim dijasporalnim zajednicama, a odgovori se vrlo često traže upravo od vjerskih radnika ili na neki drugi način unutar vjerske dijasporalne zajednice.

3. Specifični izazovi vjerskog života muslimanskih dijasporalnih zajednica porijeklom iz Bosne i Hercegovine

Nakon uvodnog okvirnog pregleda, u nastavku teksta analizirani su specifični oblici izazova i njihov utjecaj na živote pripadnika vjerske zajednice u dijaspori porijeklom iz BiH, kao i na vjersku praksu.

Specifičnosti vjerske prakse koje ćemo analizirati i opisati u nastavku proizlaze iz iskustva vjerskih radnika i aktivista bošnjačkog porijekla prisutnih u Republici Hrvatskoj i u državama Zapadne Evrope i Sjeverne Amerike te iz pojava u vjerskom životu i njihovog uzročno-posljedičnog slijeda.

²³ Grabus, “Imam u pluralnom društvu”, str. 15.

²⁴ Dizdarević, “Značaj kulturne inteligencije s akcentom na misijsko djelovanje imama”, str. 51-58.

Tri su temeljna specifična oblika izazova za vjersku zajednicu muslimanki i muslimana porijeklom iz Bosne i Hercegovine:

1. izazov odnosa vjerskog i nacionalnog identiteta,
2. terenska rasprostranjenost pripadnika vjerske dijasporalne zajednice i
3. 'mač asimilacije' i strahovi lične prirode.

Na početku, recimo da unutar novonastalog konteksta vjernik pronalazi načine da prakticira vjeru, (ne)svjesno čineći određene prilagodbe. Prepoznavanje tih specifičnosti važan je proces jer omogućava pripremanje odgovora na izazove zajednice u budućnosti. Pokušaj sistematizacije i navođenje pojedinih primjera iz vjerske prakse ne znače da su ti primjeri sveobuhvatni i primjenjivi na sve okolnosti, već su proizašli iz iskustva i analiziranja pojava. Također, važno je napomenuti da su izazovi ilustrirani izvornim izjavama intervjuiranih sagovornika. Kao i svi osobni stavovi, te izjave ne mogu se prenijeti i primijeniti na sve slučajeve, ali su simptomatične i ukazuju na raširenost određene pojave.

3.1. *Izazov odnosa vjerskog i nacionalnog identiteta*

O odnosu vjerskog i nacionalnog identiteta kod stanovništva država bivše Jugoslavije, pa tako i kod stanovništva Bosne i Hercegovine, postoji brojna literatura koja ovu tematiku analizira na različite načine.²⁵ Međuodnos vjerskog i nacionalnog identiteta zauzima vrlo važno mjesto i u vjerskoj praksi dijasporalnih zajednica. Pravilno pozicioniranje u odnosu na razumijevanje istog pitanja unutar Bosne i Hercegovine može pomoći u podizanju kvalitete rada vjerske zajednice u dijasporalnoj zajednici, kao i u očuvanju obaju elemenata identiteta. Unutar ovog pitanja imamo nekoliko tema koje se pojavljuju kroz razgovor i postavljaju specifične dileme pred vjerske radnike²⁶ u dijasporalnim zajednicama, kao i pred pripadnike tih zajednica. Važna je i tema jezika, koja utječe na brojne životne okolnosti pripadnika vjerske zajednice, kao i na njihove vjerske aktivnosti.

25 Vidi više: Ivan Cvitković, *Religija u raljama politike* (Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2019); Vjekoslav Perica, *Balkanski idoli: religija i nacionalizam u jugoslavenskim državama*, (Beograd: Biblioteka XX vek, 2006); Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (Oxford: Oxford University Press, 2009).

26 Pod pojmom vjerski radnici vjerskih dijasporalnih zajednica u ovom tekstu najčešće podrazumijevamo imame, a za razumijevanje uloge imama, navodimo sljedeću podjelu: „(...) Takvi imami često imaju tri uloge: 1) vjerskih lidera zaduženih za vjerski život zajednice 2) kulturnih radnika odgovornih za kulturni identitet lokalne muslimanske zajednice i 3) institucionalnih predstavnika i njihovih menadžera zaduženih za održivost i kontakte sa širom društvenom zajednicom i vlastima.“ (Alibašić, “Obrazovanje imama i islamskih teologa u Evropi“, str. 20 (prema: Tuomas Martikainen, Riitta Latvio, “Efforts to establish an imam-training programme in Finland”, u Hashas de Ruiter, Vinding (ur.), *Imams in Western Europe*, 411-430, str. 419. Hashas et al., “Imams in Western Europe”, str. 33. Yvonne Yazbeck Haddad, Michael J. Balz, “Taming the Imams: European Governments and Islamic Preachers since 9/11”, *Islam and Christian-Muslim Relations*, 19:2 (215-235), str. 224.

3.1.1. Odnos maternjeg i lokalnog jezika

U radu i životu vjerske zajednice vrlo često se javlja problematika upotrebe maternjeg jezika. U tom pitanju javlja se dilema o odnosu prema jeziku države u kojem egzistira dijasporalna zajednica. Praktično, najmasovnije sedmično redovno okupljanje u vjerskom životu jesu džuma-namazi, čiji su neizostavni dio hutbe i koje se u većini zajednica održavaju dvojezično ili čak i trojezično (ne računajući, naravno, uvodni dio na arapskom jeziku). Ovakva je situacija u zajednicama gdje je hatib u dovoljnoj mjeri savladao lokalni jezik, iako je moguće naići i na prigovore zbog nedostatne kvalitete poznavanja lokalnog jezika. Ovaj fenomen nije prisutan samo kod muslimana porijeklom iz BiH i okoline, kako smo i ranije naveli, ali je važno ovdje iznova spomenuti ovaj izazov jer on simbolizira strah od asimilacije, o kojoj ćemo govoriti kasnije, a odsustvo korištenja maternjeg jezika pojavljuje se u razgovorima kao simbol negativnog aspekta asimilacije.

Odnos vjerskog i nacionalnog identiteta uključuje se i u donošenje odluke hoće li lokalna vjerska zajednica ustrajati na hutbi isključivo na bosanskom jeziku tamo gdje broj onih koji ne govore bosanski, a prisustvuju džuma-namazu, nadmašuje broj govornika bosanskog? Takva situacija događa se u zajednicama gdje je manji broj Bošnjaka osnovao zajednicu u blizini koje žive brojniji muslimani drugih nacionalnosti ili čak i tamo gdje sve manji broj pripadnika druge ili treće generacije iseljenika iz Bosne i Hercegovine u dovoljnoj mjeri poznaje jezik da bi kvalitetno pratili hutbu.

Drugi integralni dio života u vjerskoj zajednici jeste pitanje edukativnih sadržaja poput mekteba.²⁷ Djeca koja pohađaju nastavu većinom su rođena izvan Bosne i Hercegovine i ponekad njihovo poznavanje bosanskog jezika nije dovoljno kvalitetno. U organiziranju aktivnosti donosi se konkretna odluka, na koju utječe želja kod pripadnika zajednice da djeca „barem u džamiji pričaju bosanski jezik jer im je čak i kod kuće lakše komunicirati na engleskom“, kao i razina želje za radom s muslimankama i muslimanima različitih nacionalnosti. Ukoliko zajednica pokazuje veću razinu ambicije i cilja za rad s muslimanima različitih nacionalnosti na nekom području, onda će i u svojim aktivnostima naglašenije upotrebljavati lokalni jezik. Iz navedene izjave o djeci koja barem u džamiji pričaju bosanski jezik vidljiva je povremena intencija da se vjerska zajednica organizira kao ‘oaza’ ambijenta iz države porijekla.²⁸ Češće je u pitanju roditeljska želja za kreiranjem

27 Ovdje je istaknut mekteb, a posebno razmatranje bilo bi potrebno i za vjeronauk u školama, koji se razlikuje po svom planu i programu te po okolnostima u kojima se provodi.

28 Češće je u pitanju roditeljska želja za kreiranjem takve oaze nego želja same djece. Kao primjer opisanog ambijenta možemo navesti često praćenje utakmice nacionalne fudbalske reprezentacije matične države u sklopu vjerskog objekta. Protokolom godina, formiranjem novih generacija u zajednici, dolazi do postepenog gubljenja osjećaja vezanosti za matičnu državu, što rezultira umanjenošću vjerske prakse koja je bila vezana upravo za nacionalnu svijest. Vjerska praksa prva biva ‘na udaru’ i na kraju ostaje poluskrano navijanje za državu predaka u jednoj od utakmica.

takve oaze, nego želja same djece. Vezana za ovo svakako su pitanja nedostatne upotrebe maternjeg jezika u kućnom odgoju, kao i izostanak nastave maternjeg jezika u školama. Predmet budućih pedagoških i psiholoških analiza zasigurno bi trebala biti pitanja, naprimjer, kako na na djecu utječe shvaćanje da ne razumije nastavu na bosanskom jeziku u dovoljnoj mjeri ili kako na dijete utječe potencijalna reakcija druge djece na njegove greške u jeziku.

Razmišljanje o 'oazi ambijenta' razumljivo je i predstavlja logičnu potrebu pojedinca, ali je stvar institucionalnog odgovora i smjernica koji bi bili usmjereni na teren kroz konzultacije, a u kojima bi se uzeli u obzir različiti faktori koji utječu na budućnost rada te zajednice koja se kreće unutar pojmova getoizacije, integracije i asimilacije. Pitanje pozicioniranja jezika vrlo je važno zbog uzimanja u obzir mogućnosti ravnomjernog poistovjećivanja pojedinca s jezikom države porijekla i spajanja tog džamijskog ambijenta s okolinom u kojoj se nalazi.

Ulogu jezika Nedžad Grabus vidi na sljedeći način:

U klasičnim djelima jedan od uvjeta za imama bio je odlično poznavanje jezika naroda u kojem djeluje. Taj zahtjev bi, pored diplome o zaključenom studiju, morao biti uvjet za djelovanje imama u bilo kojoj sredini izvan BiH, bez obzira što imam najviše vremena provodi sa džematlijama koji govore bosanskim jezikom. Ipak, djeca u mektebu i mlađe generacije, komšije i predstavnici vlasti, obrazovnih i kulturnih ustanova, crkava i vjerskih zajednica očekuju od imama da s njima komunicira na lokalnom jeziku.²⁹

Iz ovog navoda vidimo stav koji favorizira i ističe ne samo značaj poznavanja lokalnog jezika već i potrebu što češće komunikacije na lokalnom jeziku, čak i unutar zajednice, postavljajući odlično poznavanje lokalnog jezika čak i kao uvjet za rad.

U navedenom slučaju javlja se još jedan izazov: želja za očuvanjem vlastitog jezika i slušanjem hutbe na maternjem jeziku u praksi često nadjačava želju za snažnijim povezivanjem muslimana različitog nacionalnog porijekla. Koliko je to vjerski opravdano i kako se postaviti u relaciji prema principima da've koji nalažu misionarsko ponašanje i djelovanje u okolini? Jesu li dovoljno rješenje dvojezične ili trojezične hutbe, vazovi ili predavanja i u kojim sadržajima se pazi na zastupljenost različitih jezika, a u kojim se sadržajima ciljano radi na bosanskom jeziku? To su pitanja na koja nailaze vjerski radnici u dijasporalnim zajednicama i oni na njih odgovaraju kroz organizaciju svoga rada.

Lokalna vjerska dijasporalna zajednica sa svojim vjerskim radnicima i pripadnicima ima ograničeni vremenski okvir unutar kojega ima mogućnosti postati

²⁹ Grabus, "Imam u pluralnom društvu", str. 14-19.

subjekt koji utječe, usmjerava i oblikuje svoje kretanje unutar navedenih triju pojmova, a u slučaju propuštanja tog okvira te mogućnosti drastično opadaju nakon određenog vremena i zajednica ubrzano gubi članove kroz asimilaciju. Različiti ispitanici najčešće navode da je kritično vrijeme prijelaz između druge i treće generacije jer se upravo u toj fazi najveći postotak pripadnika udaljava od vjerske zajednice iz različitih razloga (između ostalog, i zbog jezične barijere) i na različite načine, a odnos prema jeziku u sklopu šireg pitanja odnosa vjerskog i nacionalnog identiteta ima vrlo važnu ulogu jer se proteže kroz praktički sve segmente rada vjerske zajednice i time utječe na pozicioniranje unutar triju pojmova (getoizacija, asimilacija, integracija).

3.1.2. Vjerska zajednica – oaza očuvanja nacionalnog identiteta ili ne?

Pitanje odnosa između vjerskog i nacionalnog identiteta, pa i maternjeg i lokalnog jezika, od ključne je važnosti u međugeneracijskim odnosima. Nekoliko sugovornika istaknulo je težinu situacije u kojoj prva i treća generacija unutar jedne obitelji komuniciraju u minimalnoj mjeri jer pripadnik prve generacije nije dovoljno savladao lokalni jezik,³⁰ a pripadnik treće generacije minimalno poznaje jezik države porijekla i njihovi se razgovori svode na osnove sporazumijevanja, što onemogućava dublje emocionalno povezivanje.

Takva situacija ostavlja traga, pogotovo na starije osobe, koje su u razgovorima posvjedočile da im je teško pomisliti na odvajanje od porodice i povratak u Bosnu i Hercegovinu, a mlađe generacije (koje često i nisu 'došle u novu državu', već su tu rođene i formirane kao osobe) većinom o tome i ne razmišljaju.³¹

Konkretnija vezanost vjerske prakse za ovu situaciju ogleda se u razgovorima koje vjerski radnik vodi s tim osobama gdje se kroz traženje savjeta temeljenih na vjerskim principima od vjerskog radnika očekuje olakšavanje psihološkog tereta i pretvaranje džamijskog prostora u ambijent koji pomaže u međugeneracijskom povezivanju. Na temelju razgovora s vjerskim radnicima tokom pripreme ovog rada formira se slika o dvjema vrstama džamijskog ambijenta u vezi s navedenim pitanjem a koji utječu na pripadnike i njihovo shvaćanje džamije. Prva vrsta je džamijski ambijent koji okuplja većinom starije ljude tvoreći za njih repliku

30 Za napisano mogu postojati brojni razlozi, a neki od njih koji su teže uočljivi jesu:

a) ako je doseljenik obavljao posao u kojem su mu bile potrebne samo osnove jezika, a slobodno vrijeme gotovo u potpunosti provodio sa svojim sunarodnjacima i
b) nepostojanje želje za učenjem lokalnog jezika zbog straha od gubljenja identiteta (ili jednog njegovog aspekta).

31 O mapiranju dijasporne iz Bosne i Hercegovine kroz različite teme, pa i temu povratka u BiH, pogledaj vrlo informativno i sadržajno istraživanje: Jasmin Hasić i dr., *Mapiranje dijasporne iz Bosne i Hercegovine: Korištenje društveno-ekonomskog potencijala dijasporne za razvoj BiH* (Sarajevo, 2018). Kroz istraživanje je utvrđeno da je od 937 sudionika njih 519 odgovorilo na pitanje o povratku u Bosnu i Hercegovinu, a samo 9% njih navelo je da se namjerava vratiti.

istovrsnog ambijenta iz zemlje porijekla i ranije spomenutu 'oazu' unutar strane okoline ili „na trenutak doživljeni povratak u domovinu“. Pripadnici mlađih generacija često se u tom ambijentu ne pronalaze (često i zbog jezične barijere) i, posljedično, izostaje istinska vezanost za zajednicu, koja postaje „nešto u čemu je moj otac (ili djed) sudjelovao i gradio“.

Druga vrsta je ambijent koji favorizira mlađe generacije, a koji je vrlo često jezički prilagođen upravo mlađoj generaciji i u kojem stariji više ne prepoznaju onu zajednicu koja ih podsjeća na zavičaj, a što povremeno ojačava osjećaj „gubitka kontrole“ nad asimilacijom mlađih generacija. Kroz razgovore se iskristalizirao stav da starijim generacijama pomaže konkretan razgovor u kojem im se ističe da je pozitivno što su njihovi potomci sačuvali vjerski identitet i vjersku praksu, pa makar i hutbu razumjeli tek na lokalnom jeziku, a ne na jeziku države porijekla.³²

Također, važno je napomenuti i analizirati generacijsko prenošenje razumijevanja odnosa između vjerskog i nacionalnog identiteta s prve generacije iseljenika na njihove potomke. Primjetna je i razlika u intenzitetu povezivanja vjerskog i nacionalnog identiteta kod muslimana koji su se iseljavali u vrijeme komunističke Jugoslavije noseći sa sobom tadašnje razumijevanje nacionalne odrednice 'Musliman' i muslimana porijeklom iz Bosne i Hercegovine koji su iseljenici iz vremena poslije agresije. Ta se razlika očituje kroz jasniju identitetsku diferencijaciju između vjere i nacije kod mlađih generacija. Posljedično, asimilacijski procesi koji djeluje na vjersku odrednicu identiteta³³ i na nacionalnu odrednicu identiteta svakog pojedinca s vremenom postaju dva odvojena procesa koji na svoje specifične načine utječu na pojedinca.

Vjerska zajednica u svome radu ima potrebu za jasno definiranim stajalištem prema obama procesima upravo zato jer se radi o dvama odvojenim procesima. Generički savjeti koji će usmjeravati vjerske radnike i pripadnike vjerske zajednice samo na to da oni moraju graditi život tu gdje jesu, biti najbolji ambasadori svoje vjere i države i tako dalje – ne odražavaju u dovoljnoj mjeri strateško opredjeljenje zajednice prema odnosu vjerskog i nacionalnog identiteta, a ne nude ni dovoljno izdiferencirano razumijevanje asimilacijskih procesa koji utječu na vjerski i nacionalni identitet.

3.1.3. Pitanje 'dvostruke manjinske identifikacije'

Vjerske dijasporalne zajednice muslimana iz BiH koje su formirane u kontekstu zapadnog svijeta (Zapadna Evropa i Sjeverna Amerika) imaju zajedničku osobi-

32 U razgovorima se pojavilo pitanje: „Može li si vjerski radnik dozvoliti ovakav stav i da ovo promovira, a da ne bude opisan kao osoba koja ne radi na očuvanju nacionalnog identiteta u dovoljnoj mjeri?“

33 Kroz asimilacijski proces u nekoliko generacija, pojedinac usvaja nacionalnu identifikaciju lokalne države (i postaje, recimo, Kanadčanin koji je musliman), a što ostavlja otvorenim pitanje odnosa prema Bosni i Hercegovini (kao državi porijekla).

nu, a to je snažno manjinsko identificiranje kod prve generacije iseljenika, i to na dvjema razinama: vjerskoj i nacionalnoj, a što možemo nazvati dvostrukom manjinskom identifikacijom. Ista pojava prisutna je i kod pripadnika vjerske zajednice u Hrvatskoj. Kroz razgovore se dolazi do saznanja da ta identifikacija može biti problem prilikom potrage za poslom ili prilikom javnog iskazivanja vjere na poslu i svakodnevnom životu.

Kao rezultat izražene svijesti o postojanju i ograničenjima dvostruke manjinske identifikacije, u razgovorima je više puta spomenuta (a u praksi i primijećena) pojava samocenzure, tj. postupka ili djela suzdržavanja od izražavanja nečega (poput misli, stava ili uvjerenja) zbog čega bi drugi mogli prigovoriti.³⁴ U djelovanju i postupcima pojavljuje se nadzor nad onim šta govoriš ili činiš da bi izbjegao vrijeđanje ili izazivanje drugog, iako ti nije službeno rečeno da je takva kontrola potrebna. Ovdje se ne radi o promjeni ponašanja nabolje pri čemu je cilj da se što kvalitetnije doprinosi društvu, već ovakvo ponašanje svoj korijen ima u osjećaju dvostrukih prepreka koje se pokušavaju prevazići. Da bi se olakšao, primjerice, dolazak do radnog mjesta i zadržavanje tog istog radnog mjesta, događaju se sljedeći slučajevi (navedeni u razgovorima):

- negiraju se dijelovi vlastitog vjerskog identiteta i prakse (odustaje se od izbjegavanja konzumacije alkohola i svinjetine u društvu zbog potencijalne 'stigmatizacije'),
- odustaje se od određenih praksi unutar vjerskog života (odlaska na džumu-namaz, čak i kad poslodavac to dozvoljava) i
- službeno i neslužbeno mijenja se ime, kroz službene dokumente ili korištenjem nadimka koji prikriva muslimansko porijeklo.

Sve navedeno ima uzrok u dvostrukom osjećaju pripadnosti manjini, što nije nimalo lagan psihološki teret prilikom života u zajednici izvan matične države. Najlakši odgovor na navedene dvojbe i izazove bilo bi inzistiranje na vjerskim načelima i pravilima kroz jednu vrstu indirektnog prozivanja ovakvih slučajeva. Takav odgovor ne uzima u obzir cjelokupni kontekst koji podrazumijeva da se vrlo često radi o ljudima koji su izrazita manjina u svojoj okolini, podvrgnuti teškom pritisku borbe za egzistenciju u kojoj nije prihvatljiv bilo koji faktor koji umanjuje mogućnosti zapošljavanja i očuvanja posla i da ti ljudi najčešće nemaju jasno izgrađeno i čvrsto znanje, a ni praksu svoje vjere.

Kroz razgovore s vjerskim radnicima primjetno je da ovakvi ljudi u vjerske zajednice ponekad dolaze jer se „jedino tu osjete svojima“ i, iako su svjesni svojih grešaka (ako ih možemo tako nazvati), izrazito negativno reagiraju na bilo kakav oblik prozivanja. Psihološki teret je dodatna specifičnost ovakve okoline koju vjerski radnik mora uzeti u obzir. Traži se visoka razina razumijevanja, otvorenosti

34 Dostupno na: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/self-censorship>, pristupljeno: 01.06.2022.

za razgovor, a spori, mukotrpni i strpljivi rad na jačanju vjerske svijesti najčešće je jedino rješenje. Nažalost, ispitanici su naveli mnogo slučajeva u kojima su opisani kompromisi koje su muslimanke i muslimani činili u ranijim fazama života doveli do potpunog gubitka vjerskog identiteta kod njihovih potomaka. Na taj način spajaju se dva psihološka tereta: opisani teret manjinske identifikacije i teret „nezahvalnosti potomaka koji ništa ne slušaju, ne razumiju i neće da znaju ništa o vjeri“, ili „nisu svjesni svega što sam činio/la da bi njih prehranio/la“.

Terenska rasprostranjenost pripadnika vjerske dijasporalne zajednice

Muslimani BiH i okolnih država odlazili su i odlaze u različitim valovima u zapadne države, čija je površina, većinom, daleko veća od površine matičnih država. Zbog toga je i vjerska zajednica razučena i pripadnici vjerske dijasporalne zajednice između sebe imaju kilometarske prepreke, koje onemogućavaju stalnu komunikaciju. Izostanak komunikacije slabi međusobnu vezanost i zajedničko vjersko organiziranje. U različitim fazama, pripadnici vjerskih dijasporalnih zajednica pronalaze različita rješenja, a jedno od njih je doseljavanje u gradove ili čak u komšiluke u kojima se već od ranije nalazi neko od bliskih ili, više-manje, poznatih osoba. Osoba koja se brine o vjerskom životu dijasporalne zajednice detaljno upoznaje daleko veći teren od prosječnog džemata u matičnoj državi i samim time je vjerski život drastično drugačiji nego u matičnoj državi, u kojoj su džemati često formirani u zajednici u krugu od par stotina metara (ako se radi o gradskom džematu) do desetak kilometara.

Ovu vrstu izazova važno je naglasiti i izdvojiti jer se kroz to naglašava važnost svakog pojedinca u radu i djelovanju zajednice. Zbog malobrojnosti i relativno malog udjela u postotku stanovništva, svaki je pojedinac važan. Kroz spomenuto formativno razdoblje (maksimalno do prelaska iz druge u treću generaciju) vrlo je važno proširiti 'bazen' potencijalnih sudionika u bilo kojoj vrsti aktivnosti vjerske zajednice. Ako se to ne učini na vrijeme, sile asimilacije djeluju na užu krug obitelji onih koji su aktivno uključeni u rad zajednice i s vremenom se i taj užu krug osipa. Zabilježeni su slučajevi zajednica čiji je užu krug osnivača propustio razumjeti ove zakonitosti te se muslimanski identitet do treće generacije potomaka tih istih osnivača zajednice prorijedio i gotovo nestao.

Geografska slika vjerske zajednice iznimno je važna zbog planiranja aktivnosti i potrebno je razumjeti statističku raspodjelu pripadnika zajednice te tražiti načine prezentiranja aktivnosti.

Sve navedeno utječe na način organiziranja aktivnosti, pa se tako ogromna većina aktivnosti bazira na danima vikenda, kada je stalno prisutan rivalitet vjer-

skih aktivnosti s ostalim aktivnostima koje pretendiraju na to slobodno vrijeme poput različitih treninga, utakmica i slično. Dodatni izazov u takvoj situaciji jeste i potreba za prijevozom i prelaskom više desetaka kilometara da bi se sudjelovalo u nekoj od vjerskih aktivnosti. Svijest o tome dodatno obavezuje vjerskog radnika na kvalitetu pripremljenih programa koji će opravdati trud i vrijeme koje su uložili djeca i roditelji.

Detaljno poznavanje terena preduvjet je bilo kakvog rada za vjerskog radnika, a stalni rad na smanjenju osjećaja odvojenosti od zajednice zbog geografske daljine posebno je naglašen, za razliku od zajednica gdje su pripadnici blizu mjesta okupljanja. Savremena sredstva prijevoza, kao i komunikacije, olakšavaju ovaj izazov, ali ovisno o veličini zajednice povremeno se, po riječima nekoliko sugovornika, javlja i dodatni izazov da se vjerska zajednica fokusira na one koji su bliže, aktivnosti su njima prilagođene, dodatno se radi s njima, a na one udaljenije računa se „tek ako stignu“. U ovom radu treba imati na umu indirektno stvaranje jedne vrste hijerarhije. Logično je da će u svim aktivnostima lakše sudjelovati oni koji su geografski bliže, ali je potrebno uložiti dodatni trud da se oni koji su geografski udaljeniji potaknu i pomognu da sudjeluju u aktivnostima. Pravovremeno najavljivanje aktivnosti može olakšati organiziranje dolaska, kao i posebni telefonski pozivi (ili pismeni) namijenjeni posebno grupi koja je geografski udaljena.³⁵

Kroz sve navedeno cilj je umanjiti ili eliminirati osjećaj odvojenosti ili zapostavljenosti jer je to izniman psihološki teret.

3.3. *‘Mač asimilacije’ nad vjerskom dijasporalnom zajednicom*

Najveći i najčešći strah iseljenika koji razgovaraju o izazovima vjerskih dijasporalnih zajednica jeste briga za potomke. To je sasvim prirodan i logičan slijed događaja nakon iseljavanja iz matične države, u kojoj su okolnosti poznate i unutar koje su osobe okružene ‘svojima’. Prisutan je strah od gubitka vjerskog i nacionalnog identiteta (pitanje sklapanja brakova, imena djece, očuvanja jezika i sl.), gubitka „moralnih vrijednosti u drugačijem društvu“, izgradnje statusa potomaka u novom društvu (obrazovanje, posao isl.) itd. Taj strah možemo nazvati ‘mačem asimilacije’ jer gotovo kod svih ispitanika koji su se vjenčali i imaju djecu dominira upravo taj strah, baš kao da im je taj ‘mač’ iznad glave.

35 Logična posljedica opisanih napora jeste postojanje želje kod pripadnika zajednice da vjerski radnici posjeduju kompetencije na polju medija ili medijalnog pristupa, da budu konstantno dostupni, a što za vjerske radnike predstavlja ogroman dodatni napor.

3.3.1. *Pitanje sklapanja braka*

Pitanje sklapanja brakova je jedno od najčešćih pitanja i dvojbi.³⁶ Dijapazon različitih pristupa ovom pitanju unutar zajednice ne treba iznenaditi vjerske radnike i ostale koji analiziraju te stavove. Često su unutar iste zajednice jedni kategorički protiv tzv. 'miješanih' brakova (tj. stupanja u brak s pripadnicima druge vjere), dok neki čak otvoreno podržavaju takve brakove kao simbol zdrave integracije. Kao i u brojnim drugim pitanjima, upravo se od vjerskog radnika ovdje očekuje savjetodavna, medijatorska ili neka slična uloga. Emotivna pitanja iznimno su teška za ispunjavanje te uloge, a o utjecaju na živote sudionika ne treba ni govoriti. Opet, najjednostavniji odgovor bio bi inzistiranje isključivo na propisima vjere, ali je vrlo važno naglasiti da to inzistiranje mora pratiti iznimna količina empatije, razgovora, savjetovanja na najljepši način, uz puno razumijevanje konteksta u kojem se sve to događa. Ulogu porodice i stavove njenih članova ne možemo precijeniti.³⁷ Važno je primijetiti da je kroz praksu potvrđeno da se u kontekstu dijasporalne zajednice kroz tzv. 'miješani' brak izgubi ogroman postotak pripadnika muslimanske zajednice kroz tri generacije i oni se prestaju izjašnjavati i osjećati kao muslimanke i muslimani. Prema izjavama sugovornika taj se broj kreće od 60 do 90 posto.³⁸

3.3.2. *Psihološki teret 'emaneta'*

Kroz strah za potomke provlači se sukob generacija. Ljudi koji su, naprimjer, bez visokog obrazovanja odselili u nove države, našli poslove i zaradili penzije sada gledaju generacije svojih potomaka koji žive potpuno drugačijim životom od onog što su oni planirali. Dolazi do pokušaja kasnijeg utjecaja na već formirane generacije koje su možda u tzv. 'miješanim' brakovima i koji funkcioniraju na potpuno drugačiji način. Suvišno je i naglašavati da je taj pokušaj utjecaja često

36 Ovdje primarno govorimo o sklapanju braka s pripadnicima/pripadnicama druge religije, iako i pitanje sklapanja braka s pripadnicima druge nacionalnosti (makar bili i muslimani/muslimanke) zahtijeva posebnu analizu s obzirom na iznenađujuće brojne primjere izazivanja problema unutar obitelji. Također, savremeno doba nosi i izazov odgovaranja na pitanja o homoseksualnim brakovima u društvu te drugim oblicima „identiteta“, a među muslimanima Zapada prisutni su raznoliki stavovi o tom pitanju, možda i više od očekivanog. Naprimjer, prema istraživanju PEW istraživačkog centra iz 2017. godine, 52% američkih muslimana smatra da bi društvo trebalo prihvatiti homoseksualnost, a 2007. godine taj postotak iznosio je 27%.

Vidi više na: www.pewforum.org/2017/07/26/political-and-social-views/pf_2017-06-26_muslimamericans-04new-06, pristupljeno: 01. 6. 2022.

37 Važno je postaviti nekoliko pitanja poput pitanja koliki je uopće prostor djelovanja vjerskih radnika na ovome polju, kosi li se to s ljudskim pravima te koje to dodatne kompetencije zahtijeva od vjerskog radnika.

38 Za tačne podatke bilo bi potrebno izvršiti ciljano istraživanje o ovoj temi, ali sugovornici koji su iznosili svoje procjene itekako su informirani o navedenim trendovima jer se u praksi s tim izazovom susreću niz godina i imaju odličan pregled stanja na terenu.

vrlo neuspješan. Iako možda još uvijek govore istim jezikom (što nije obavezno), međusobno razumijevanje vrlo je slabo. Strašan psihološki teret pripadnika starijih generacija koje „osjećaju da su izdale emanet“ očuvanja vjerskog i drugih identiteta nikako ne treba potcijeniti niti odbaciti te je na ovom polju potrebno ponuditi pomoć i savjetovanje.

Često je primjetno da u vjerskoj praksi starije generacije ne štede novac i spremne su da podupiru svaku vrstu aktivnosti za dobrobit mlađih generacija. Problem u komunikaciji nastaje kada se pred vjerskog radnika postave previsoka očekivanja i kada se nada da će se kroz aktivnosti vjerske zajednice nadoknaditi sve ono što je pripadnik te iste starije generacije možda propustio u vlastitoj kući u ranijem vremenu.

Pravovremenost je jedan od faktora koji mogu pomoći u pravilnom razvoju i očuvanju zajednice. Time se omogućava olakšavanje budućeg psihološkog tereta otvaranjem prostora za inicijative što je ranije moguće, uz minimiziranje bilo kakvih odgađanja „kad djeca odrastu“, otvaranjem prostora za svakovrsne aktivnosti djece i mladih u džamijskom ambijentu, razgovorom o očekivanjima starijih od tog istog džamijskog prostora i sl.

4. Umjesto zaključka – kako ponuditi odgovor na opisane izazove?

Izazovi u ovom radu identificirani su kroz razgovore s vjerskim radnicima i pripadnicima dijasporalnih zajednica, a razvoj tih izazova kroz nekoliko sljedećih decenija ovisi o pozicioniranju prema njima i djelovanju čiji se temelji postavljaju u stvarnom vremenu. Potencijalni razvoj smo, između ostalog, uzeli i iz primjera unutar zajednice u Hrvatskoj, a koliko će se stvari drugačije odvijati u dijasporalnim zajednicama ovisi od današnjeg rada te od odluka i strategija koje su pred nama.

Slijedi nekoliko prijedloga za praktičnu primjenu:

1) Strateška i smjerodavna određenost zajednice prema jeziku

Na institucionalnoj razini, korisna bi bila strateška određenost Islamske zajednice o pitanju odnosa između vjerskog i nacionalnog identiteta (u širem smislu) ili korištenja jezika u radu i djelovanju zajednice (u užem smislu), a što bi se ogledalo u davanju smjernice za rad.

Jedan od potencijalnih prijedloga bilo bi mapiranje vjerskih dijasporalnih zajednica kroz razgovore s vjerskim radnicima o pitanjima jezika hutbe, vazova i mektepske nastave, uz pitanja poput:

- Koji se jezik dominantno koristi u zajednici na hutbama i kroz mektepsku nastavu?
- Kakva su iskustva vjerskih radnika o tome što donosi bolje rezultate?
- Kakvi su prijedlozi vjerskih radnika za budućnost?

Odgovori na ova pitanja uskladili bi se s općim podacima o vjerskoj zajednici i time bi se dobili podaci o iskustvima u različitim vrstama vjerskih zajednica, ovisno o njihovoj lokaciji, veličini, razuđenosti i tako dalje. Od te strategije te proizašlih smjernica ovisit će odgovor na pitanja poput:

- a) Kakav je odnos potreban prema nastavi bosanskog jezika te u kojoj će mjeri i na kakav način ista biti poticana?
- b) Na koji će način učenje stranog jezika biti dio obrazovanja budućeg vjerskog radnika te u kojoj će mjeri poznavanje lokalnog jezika uvjetovati rad vjerskog radnika?
- c) Na koji će se način koristiti bosanski i/ili lokalni jezik u hutbama, mektepskoj nastavi, vazovima?

Smjernice bi bile prilagođene kategorijama dijasporalnih vjerskih zajednica. Ako bi se na navedena pitanja odgovor tražio na lokalnoj razini, vjerski radnik u saradnji s pripadnicima zajednice može tražiti odgovore na ova pitanja, uz punu svijest o njihovoj važnosti za budućnost te lokalne zajednice.

2) Višestruko iznijansirani pristup u radu vjerskog radnika

Potrebno je pojačati osjetljivost na potrebu za iznijansiranim pristupom u radu vjerske zajednice na nekoliko razina: generacijskoj, geografskoj, obrazovnoj i sl. Dijasporalne zajednice, u skladu sa ranije opisanim izazovima, moraju biti svjesne tih izazova jer su zbog svoje konfiguracije u drastično većoj potrebi za ovakvim pristupom nego su to zajednice u matičnoj državi. Iznijansirani pristup u radu na „generacijskoj“ razini označavao bi svijest o razlikama između različitih generacija u dijasporalnoj zajednici (o njihovim ‘sukobima’, strahovima, razlikama) te svijest o načinima medijacije između različitih generacija. Razumijevanje psihologije vjerske zajednice od ključne je važnosti. „Geografska“ razina označava razuđenost zajednice, a proaktivan pristup u rješavanju izazova otuđenosti od zajednice od velike je koristi. Pored prilagođavanja vremena neke vjerske aktivnosti ili događaja u zajednici onima koji su fizički udaljeniji od mjesta okupljanja, od velike je koristi i lični pristup pozivom i naglašavanjem koliko je važno da baš oni prisustvuju tom događaju. Krug saradnika vjerskog radnika može uzeti učešća u ovom pristupu jer je nemoguće očekivati da vjerski radnik preuzima sve obaveze.

3) Očuvanje od ‘mača asimilacije’ kroz raznovrsne aktivnosti i pristupe

U procesu koji u životu zajednice traje do treće generacije odvija se konsolidiranje ili osipanje broja članova zajednice unutar šireg procesa u odnosu prema

lokalnom društvu, a koji se odvija kroz asimilaciju, integraciju i/ili getoizaciju. Snažan određujući faktor u životu zajednice jeste pitanje porodice, tj. pitanje sklapanja brakova, definiranja braka i stavova o pitanjima seksualnog identiteta, odgoja i obrazovanja djece i slično. Unutar pitanja sklapanja brakova važno je naglasiti da su tzv. miješani brakovi činjenica u dijasporalnim zajednicama, i to činjenica koja je, kao izazov, daleko prisutnija nego u lokalnoj zajednici. Nulta tačka za vjerskog radnika jeste poznavanje propisa i odredbi vjere islama i Islamske zajednice kroz npr. fetve o 'miješanim' brakovima, ali nakon te početne tačke, vjerski radnik i pripadnici zajednice dolaze do situacije kada su ti brakovi realnost i gdje su u sve aktivnosti uključene osobe koje su ili sklopile takav brak ili su potomci iz takvog braka. Stigmatiziranje je u potpunosti neprihvatljiv pristup, već je potrebno poznavati tematiku ljudskih prava, pronaći 'jezik' i pristup koji ima dovoljnu količinu razumijevanja i medijatorskog potencijala okrenutog ka svim uključenim stranama, a logična zadaća vjerske zajednice jeste očuvanje njenih članova i pripadnika.

U očuvanju od 'mača asimilacije' potrebno je imati na umu da 'bazen' pripadnika zajednice i nije toliko velik koliko se čini, bez obzira na veličinu vjerske zajednice. Imajući na umu dugoročne posljedice, može se primijetiti da sile asimilacije mogu utjecati tako drastično da inicijalni 'bazen' pripadnika i članova bude u potpunosti uklonjen ili zamijenjen već nakon triju generacija. Naravno, veći broj pripadnika olakšava ovaj izazov, ali je važno naglasiti značaj svakog pojedinca i rada za njegovo očuvanje.

Raznovrsne aktivnosti orijentirane prema mladim ljudima spajale bi navedene izazove, poput kampova za mlade u državi porijekla gdje bi imali priliku učiti o državi porijekla, steći dodatna vjerska znanja, posjetiti sela i gradove porijekla, biti dodatno izloženi jeziku, proširiti krug poznanika i prijatelja uz mogućnosti sklapanja brakova. Ovako osmišljene aktivnosti olakšavaju komunikaciju između različitih generacija i podižu razumijevanje među njima, umanjuju problem jezika, nacionalnog identiteta, sklapanja braka i slično. U tim i drugim aktivnostima od ključne je važnosti u potpunosti omogućiti upravo tim mladim ljudima da predstave i provedu te aktivnosti, uz savjetodavnu ulogu odgovornih osoba.

Literatura

- Alibašić, Ahmet, „Obrazovanje imama i islamskih teologija u Evropi“, *Novi Muallim* 78 (2019), str. 20-29.
- Božić, Saša i Kuti, Simona, *Transnacionalni socijalni prostori: migrantske veze preko granica Hrvatske* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2016.)
- Bušljeta, Kardum i dr., „Hrvatski nacionalni identitet u kontekstu odgojno-obrazovnog djelovanja u inozemstvu“, *Napredak: Časopis za interdisciplinarna istraživanje u odgoju i obrazovanju*, 162:1-2 (2021), str. 75-99
- Dizdarević, Mevludin, „Značaj kulturne inteligencije s akcentom na misijsko djelovanje imama“, *Novi Muallim* 78 (2019), str. 51-58.
- Grabus, Nedžad, „Imam u pluralnom društvu“, *Novi Muallim* 78 (2019), str. 14-19.
- Hasić, Jasmin i dr., *Mapiranje dijaspore iz Bosne i Hercegovine: Korištenje društveno-ekonomskog potencijala dijaspore za razvoj BiH* (Sarajevo, 2018).
- Isanović, Nusret, „Potreba za promjenom paradigme u razumijevanju imama i njegovom obrazovanju (obrazovanje imama za evropski kontekst)“, *Novi Muallim*, 78 (2019), str. 30-35.
- Laurence, Jonathan, *The Emancipation of Europe's Muslims: The State's Role in Minority Integration* (New Jersey: Princeton University Press, 2012).
- Lochner, Lance, *Intergenerational transmission*, u *The New Palgrave Dictionary of Economics* 2, Steven N. Durlauf i Lawrence E. Blume (ur.) (London: Palgrave Macmillan, 2008).

Challenges of religious life in diasporic Muslim communities of Western Balkan origin

Abstract

Integrating religion into everyday life is the goal of every believer wherever they are, including the diasporic context. When recognizing and anticipating the challenges of the diasporic Muslim community of the Western Balkan origin, the experience of those who live what we consider a religious diasporic life for a long period of time can certainly help. The purpose of presenting challenges and analysing their impact on the religious practice and the lives of religious community members is to anticipate the development of these challenges and search for ways to enhance organization of the religious life, as well as help religious community members to fulfil their religious needs.

Key words: diaspora, religious community, challenges, organization